

Petr Sgall

**Zažil jsem
toho dost**

Zažil jsem toho dost

prof. PhDr. Petr Sgall, DrSc.

Recenzovali:

prof. PhDr. Libuše Dušková, DrSc.

prof. PhDr. František Čermák, DrSc.

K vydání připravila PhDr. Marie Jirásková

Předmluva prof. PhDr. Eva Hajičová, DrSc.,

a prof. PhDr. Jarmila Panevová, DrSc.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání první

© Univerzita Karlova v Praze, 2014

© Petr Sgall, 2014

Preface © Eva Hajičová, Jarmila Panevová, 2014

ISBN 978-80-246-2445-7

ISBN 978-80-246-2469-3 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Předmluva / <i>Eva Hajičová a Jarmila Panevová</i>	7
Zažil jsem toho dost / <i>Rozhovor s Marií Jiráskovou</i>	16
Dokumenty a fotografie	69
Rozhovor s Petrem Sgallem / <i>Jan Chromý a Eva Lehečková</i>	89
Ohlédnutí pražského lingvisty za dvacátým stoletím / <i>Petr Sgall</i>	125
Lingvistika a zákon schválnosti / <i>Petr Sgall</i>	151

*Tato kniha je věnována památce doc. PhDr. Jiřího Hronka, CSc.
(20. března 1927–11. července 2013).*

PŘEDMLUVA

PETR SGALL – ŽIVOT A DÍLO

O mnohostranném životním díle Petra Sgalla i jeho vlivu na řadu generačně mladších kolegů svědčí nejen jeho vlastní široká publikační činnost, zahrnující jak jeho monografie, odborné stati i soubory jeho prací vydané v angličtině a češtině, ale i skutečnost, že se často objevuje odkaz na „Sgallovu školu“; velmi málo se však ví o běhu jeho života. Petr Sgall sám navenek působí jako velmi uzavřený a do vědy zahleděný člověk, a proto předkládaný útlý svazek jeho pamětí je výjimečným dokladem, jak sám říká v úvodu, že prožil doby různé i doby hrůzné, i upřímnou výpověď o tom, jak se s těmito různými periodami svého života – jako jejich obět i jako jejich subjekt – vyrovnával a vyrovnává.

Úvodem jen pár životopisných dat: Petr Sgall se narodil 27. 5. 1926 v Českých Budějovicích, kde jeho otec působil jako koncipient. Odtamtud se rodina po několika měsících odstěhovala do Ústí nad Orlicí, které Petr dodnes považuje vlastně za své „rodné“ město a rád se tam, aspoň na návštěvu, vrací. Po válečných peripetiích, popsanych v těchto pamětech, maturoval na gymnáziu v České Třebové a odešel studovat do Prahy na Filozofickou fakultu Karlovy univerzity. Mezi jeho profesory byli Vladimír Skalička, Bohuslav Havránek a Vladimír Šmilauer. Po ukončení studií zůstal na FF, v r. 1956 studoval dva semestry u prof. J. Kuryłowicze na Jagellonské univerzitě v Krakově, v r. 1968/69 působil na univerzitě v Grenoblu a v CNRS a v letech 1962–2005 střídavě na FF a na MFF UK jako vědecký pracovník a profesor. Na FF UK se stal v r. 1958 docentem na základě své práce o staroindických infinitivech a v r. 1990 řádným profesorem. Po odchodu do důchodu byl jmenován emeritním profesorem Univerzity Karlovy. Je držitelem řady vyznamenání: v r. 1992 mu byla udělena výzkumná cena Alexandra von Humboldt; v r. 1993 stříbrná medaile ministra školství ČR, v r. 1995 čestný doktorát *Institut National des langues et civilisations orientales* v Paříži, v r. 1998 čestný doktorát na univerzitě v Hamburku, v r. 1998 jubilejní medaile MFF UK. Od r. 2002 je čest-

ným členem *Linguistic Society of America*, od r. 2003 členem *Academia Europaea*. V r. 2005 obdržel pamětní odznak Ministerstva obrany ČR k 60. výročí ukončení druhé světové války.

Ke Sgallovým hlavním odborným zájmům patří syntax a její vztah k sémantice, funkční rozvrstvení češtiny a jazyková kultura, typologie jazyků (zejména indoevropských), a v neposlední řadě formální popis jazyka v rámci teoretické lingvistiky. V tomto stručném úvodu se pokusíme shrnout hlavní východiska i závěry, k nimž Sgall v těchto oblastech dochází; jeho vlastní pohled na lingvistickou charakteristiku uplynulého století přináší jedna z částí knihy (*Ohlédnutí pražského lingvisty za dvacátým stoletím*).

K autorovým lingvistickým začátkům patří jeho práce z oblasti typologie. Jako žák Vladimíra Skaličky, zakladatele pražské typologie, Sgall rozvíjí Skaličkovy myšlenky a ukazuje, že každý z typů jazyka je založen na jisté základní vlastnosti, která se týká způsobu vyjádření určité gramatické hodnoty: volným nebo těsným morfémem, alternací koncovky nebo slovosledem. Rozborem konkrétního jazykového jevu z typologického hlediska se zabývá již ve své habilitaci o nominální a verbální charakteristice infinitivů v aglutinačním a flektivním typu jazyka a ukazuje, že zatímco v aglutinačních jazycích je úloha „druhého slovesa“ ve větě plněna především slovesným jménem, flektivní jazyky dávají přednost infinitivu s jedinou koncovkou (bez předložky) a analytickým protějškem je pak vedlejší klauze. V pozdějších studiích pak autor rozebírá různé interpretace termínů „typ jazyka“ a „typologie“ v současné lingvistice a upozorňuje, že je třeba rozlišovat mezi polysémií určitého termínu na jedné straně a různými pojetími jednoho objektu analýzy. Rozlišuje typ a třídu: typ je založen na určitém souboru (klastru) vlastností, na jejich kombinaci. Aglutinační a flektivní jazyky srovnává i z hlediska jejich „přirozenosti“ (*Natürlichkeit*): z morfemického hlediska se flexe založená na jediné koncovce s mnoha nepravidelnostmi jeví jako méně přirozená než aglutinace, ovšem na druhé straně právě flexe poskytuje vhodnější základ pro přirozenou syntax (pády se vyjadřují hlavně argumenty neboli theta role, vysoký stupeň volného slovosledu umožňuje vyjádřit aktuální čle-

nění a předložky se vyskytují hlavně u příslovečných určení). V diskusi o těchto otázkách (podobně jako i v jiných svých analýzách) však Sgall vystupuje obezřetně, je si vědom toho, že pro řadu z nich neexistuje nějaké definitivní řešení; to se např. týká vymezení hranice mezi lexikální jednotkou a syntagmatem nebo mezi lexikální derivací a morfeematikou.

Na začátku šedesátých let minulého století byl Petr Sgall jedním z prvních evropských lingvistů, který se seznámil s novým „paradigmatem“ v lingvistice, jak se často nazývá Chomského generativní gramatika. Uvědomil si důležitost explicitního popisu jazyka jak pro popis celého jazykového systému, tak pro popis jednotlivých jazykových jevů, na druhé straně jako odchovanec přístupu Pražské školy viděl, že transformační gramatika, jak byla v té době formulována, zcela opomíjí funkční pohled na jazyk. A právě na základě pražského pohledu formuloval a rozvinul originální rámec generativního popisu jazyka, tzv. funkční generativní popis (FGP). Základními kameny tohoto přístupu byly Sgallovy stati z poloviny šedesátých let a také jeho monografie *Generativní popis jazyka a česká deklinace*, publikovaná v roce 1967. Sgallův funkční generativní popis (který se později, v polovině devadesátých let, stal i základem rozsáhlého anotačního schématu tzv. Pražského závislostního korpusu) se opírá o tři základní pilíře: (i) závislostní syntax, (ii) zachycení aktuálního členění jako integrované významově relevantní součásti hloubkové struktury věty, a (iii) konzistentního rozlišování mezi (jazykovým) významem a (mimojazykovým, kognitivním) obsahem.

V pojetí závislostní syntaxe vychází v obecném pohledu z přístupu Tesnièreova a z hlediska popisu syntaxe češtiny navazuje především na jednoho ze svých učitelů Vladimíra Šmilauera. Systematicky rozlišuje tzv. aktanty (valenční doplnění slovesa) a doplnění volná (u Tesnière *circonstants*, určení příslovečná) a hledá pro toto rozlišení operační kritéria. Na druhé straně se vymezuje vzhledem k tzv. pádové teorii Ch. Fillmorea a uplatňuje zde rozlišení mezi jazykovým významem jako součástí hloubkové syntaxe a obsahem náležejícím do oblasti kognitivní: v tomto pojetí tedy např. konatel

je chápán šíře, jako Tesnièreův první aktant, a nikoli jen jako ten člen, který je charakterizován kognitivními, konceptuálními rysy, jako je životnost, vlastní vůle, atd.: konatelem je tedy nejen *bratr*, ale i *větev* či *auto* ve větách jako *Bratr udeřil svého kamaráda*, *Větev udeřila houbaře*, *Auto udeřilo do stromu*. Ve své argumentaci ve prospěch závislostního formalismu proti koncepci založené na bezprostředních složkách upozorňuje na to, že závislostní struktura je blízká strukturám, s nimiž pracuje elementární logika, a že tedy jádro jazyka prokazuje strukturaci založenou na obecných lidských mentálních schopnostech, což se může ukázat jako vhodné východisko i při analýze procesů (dětského) osvojování (mateřského) jazyka.

Druhým pilířem Sgallovy koncepce teoretického popisu jazyka (a jedním z jeho nejdůležitějších příspěvků k teoretické a formální lingvistice vůbec) je jeho chápání aktuálního členění věty jako distinkce podstatné pro sémantickou interpretaci věty. Sgall tuto distinkci považuje za důležitější než tradiční členění na subjekt a predikát a odkazuje v této souvislosti na aristotelovské chápání subjektu jako „daného okolnostmi“ (τὸ ὑποκειμενον – přeložené v Gemollově slovníku *Griechisch-deutsches Schulwörterbuch* z roku 1908 jako *die gegebenen Verhältnisse, Ort der Handlung*) a predikátu jako „toho, co se vypovídá o subjektu (τὸ κατηγορούμενον – *das Ausgesagte*)“. V tomto smyslu je možné obsah výpovědi chápat v interaktivní perspektivě, jako operaci na stavu mysli posluchače. Je třeba poznamenat, že první studii o aktuálním členění a jeho začlenění do generativního popisu jazyka uveřejnil Sgall již v roce 1967. Sgall tu samozřejmě navazuje na práce Mathesiovy z první poloviny dvacátého století, ale v kontextu formálního popisu jazyka jde o příspěvek opravdu pionýrský, stejně jako je poukaz na sémantickou relevanci aktuálního členění; ve světové lingvistice se s tímto přístupem začíná pracovat až v první polovině let osmdesátých a dnes jde o jeden z nejvíce diskutovaných aspektů popisu jazyka a jeho sémantiky.

Třetím charakteristickým rysem Sgallova přístupu k popisu jazyka je již zmíněný důraz na rozlišení – opět v intencích Pražské školy – mezi jazykovým významem a mimojazykovým, kognitivním

obsahem. Ve své analýze chápání významu (v anglické terminologii “meaning”) dochází k odlišení několika možných interpretací tohoto konceptu: (i) význam jako jazyková strukturace (jazykový význam), (ii) význam (meaning), či přesněji smysl (*sense*) jako jazykový význam obohacený o referenční vztahy, který lze chápat jako rozhraní mezi jazykovou strukturou a sémanticko-pragmatickou interpretací přirozeného jazyka, (iii) význam ve smyslu tzv. strukturovaného významu (podle D. Lewise jde o specifikaci jemnější, než je propozice v logickém slova smyslu), (iv) význam jako intenze, (v) význam jako extenze a (vi) význam jako obsah s přihlédnutím ke kontextové závislosti obsahu výpovědi. Na základě rozlišení mezi jazykovým významem a mimojazykovým obsahem pracuje Sgall s rozdílem mezi víceznačností (ambiguitou) jako významovou distinkcí, kterou je třeba zachytit v popisu hloubkové struktury věty, a vágností, která jako distinkce na této rovině nevystupuje. Víceznačným strukturám tedy odpovídají dvě či více hloubkových struktur (např. pro jmennou skupinu *kritika našeho ředitele* je třeba vyznačit, zda ředitel byl konatelem či objektem kritiky), zatímco jazykový význam věty *Tři lovci zastřelili deset zajíců* zachycuje jen to, že jde o skupinu tří lovců a skupinu deseti zajíců, bez rozlišení, kolik zajíců ten který lovec zastřelil; v tomto smyslu jde o strukturu vágní. Striktní synonymii pak je možné zachytit jako totožnost významových zápisů struktur či vět, které se ovšem v povrchové stavbě mohou lišit.

K dalším základním východiskům Sgallových teoretických názorů na jazykový systém je i jeho uplatnění – opět v intencích Pražské školy, ovšem se širším a komplexnějším pohledem – distinkce mezi jádrem a periferií jazyka. Jádro jazyka považuje za stabilnější, než je jeho periferie, a proto se domnívá, že pravidelnosti jazyka je třeba hledat právě v tomto stabilním jádru a teprve poté se zabývat jemnostmi a nepravidelnostmi periferie. U jádra jazyka vidí Sgall strukturaci obdobnou či nepříliš vzdálenou transparentní strukturaře výrokového kalkulu; jak jsme zmínily výše, domnívá se, že zde je možné hledat vysvětlení, proč si děti poměrně snadno osvojí mateřský jazyk. Na druhé straně svoboda jazyka nachází své uplatnění díky flexibilitě periferie.

Celoživotním tématem bohemistických prací Petra Sgalla jsou otázky sociolingvistické. Situaci každodenního užití češtiny vidí jako přepínání kódů (a nikoli jako diglosii). Není zastáncem striktní preskripce, lingvistika se má věnovat popisu užívání jazyka v různých komunikativních situacích a kontextech, a ne předepisování. Poukazuje na vliv obecné češtiny a dává přednost neformálnímu vyjadřování před knižními formami, to ovšem nijak neznamena snížování požadavků na kulturu řeči. Sgallovu zájmu se těší rovněž otázky pravopisu, a to jak z hlediska obecného (vhodnost ortografických systémů), tak i z hlediska specifických aspektů pravopisu češtiny.

Ve stručném přehledu jsme se zmínily jen o některých výrazných tematických okruzích Sgallova vědeckého zájmu. I z toho výčtu a stručné charakteristiky je zřejmé, že se tu projevuje zásadní vliv jeho učitelů a vůbec prostředí Pražské lingvistické školy a že aktivním uplatněním těchto východisek se autor čestně vyrovnal se svými mladickými prohřešky vůči této škole, k nimž se s omluvami ve svém zralém věku vracel. Ostatně v roce 1988 i v letech následujících se aktivně účastnil snah o obnovení činnosti Pražského lingvistického kroužku spolu s Oldřichem Leškou a již předtím se zasloužil o obnovení edice pražských *Travaux* v nakladatelství John Benjamins Publishers. Je třeba také zdůraznit, že podněty ať již z bádání domácího nebo zahraničního nikdy nepřijímal nekriticky, ale zároveň je nikdy neignoroval (jeho žáci si pamatují, že je vždy nabádal, aby četli, tedy studovali příspěvky druhých, pokud si přejí, aby někdo četl práce jejich). Vždy si byl vědom potřebnosti srovnávání jednotlivých vědeckých přístupů, svůj vlastní přístup k formálnímu popisu jazyka také chápal jako jistou alternativu k tehdy převládajícímu přístupu Chomského školy. Stejně tak byl ve své koncepci velmi citlivý k rovnováze mezi formálním a empirickým přístupem, o čemž svědčí mj. i to, že mezi jeho přímými žáky jsou jak teoretičtí lingvisté, bohemisté, tak i matematici či informatici.

V této souvislosti je třeba zmínit ještě jednu oblast, která je s osobností Petra Sgalla těsně spjata, totiž jeho činnost vědecko-organizační a ediční. Petr Sgall je právem považován za zakladatele počíta-

čové lingvistiky v tehdejší Československu i za jednoho z pionýrů tohoto oboru v Evropě vůbec. Již v roce 1959 založil malou skupinu matematické lingvistiky (tehdy nazývanou algebraické, aby se tak její zaměření odlišilo od lingvistiky kvantitativní) a teorie strojového překladu na Filozofické fakultě Karlovy univerzity a následně pak i malé skupiny počítačové lingvistiky na matematicko-fyzikální fakultě téže univerzity. V roce 1964 zakládá univerzitní periodikum *The Prague Bulletin of Mathematical Linguistics*, které je dvakrát ročně vydáváno dodnes. Začátkem roku 1968 se obě skupiny pod jeho vedením spojily do jediné Laboratoře algebraické lingvistiky připojené k filozofické fakultě. Tato Laboratoř však měla vinou politické situace velmi krátkou samostatnou životnost. Postupně byla zařazena jako oddělení jedné z fakultních kateder, Sgall byl odvolán z jejího vedení a nakonec čelil hrozbě vyloučení z univerzity vůbec. Díky kolegiaritě několika kolegů na matematicko-fyzikální fakultě (a v té době ještě rozhodujících univerzitních či fakultních funkcionářů) a také solidaritě celého původního týmu byli jednotliví pracovníci bývalé Laboratoře převedeni v lednu roku 1973 na tuto (ideologicky méně přísně střeženou) fakultu, kde pracovali nejprve v různých ústavech a katedrách a až ve druhé polovině osmdesátých let mohli vytvořit společný tým na katedře aplikované matematiky. Ruku v ruce s těmito organizačními přesuny bylo omezeno i Sgallovo působení jako učitele, školitele i jeho kontaktů se zahraničím. Se změnou politické situace pak nastalo i oživení vědecko-organizační: Petr Sgall byl vyzván k návratu na filozofickou fakultu, kde založil Ústav teoretické a počítačové lingvistiky a po několika letech jej i vedl. Těžištěm oboru zůstala matematicko-fyzikální fakulta a její informatická sekce, při níž byl již v létě roku 1990 založen Ústav formální a aplikované lingvistiky, v němž Sgall rovněž pracoval. Jak naznačuje výčet v úvodním životopisném odstavci výše, Sgallovi se oprávněně dostalo i ocenění mezinárodního, byl zván k přednáškovým i celosemestrovým pobytům na zahraničních univerzitách i na mezinárodních konferencích a také (od roku 1995 již jako emeritní profesor) je stále aktivní ve svém „domovském“ Ústavu na MFF UK. Z domácích aktivit je třeba vyzdvihnout

i jeho zakladatelskou iniciativu při ustavení Centra Viléma Mathesia v roce 1992, které po dobu téměř 20 let organizovalo a díky sponzorství nadace Open Society Fund financovalo série přednáškových cyklů pro české i zahraniční studenty za vedení významných vědeckých osobností z oblasti teoretické i počítačové lingvistiky, sémantiky a dalších příbuzných oborů (jmenujme tu jen namátkou např. B. H. Parteeovou, G. Lakoffa, Ch. Fillmorea, J. McCawleyho, W. Dresslera, F. Kiefera, Ch. Lehmana, H. Schnelleho, B. Groszovou, A. Joshiho).

V této knize předkládáme jiný pohled na Petra Sgalla – vědce, předního lingvistu a dlouholetého organizátora vědeckého života, a to ústy Sgalla samotného. Kniha se zrodila z toho, že Sgall sám se celoživotně vrací ke svým kořenům. Nechtěly jsme, aby zůstalo jen u jeho vyprávění pro přátele a nejbližší kolegy. Vzpomínky na téměř idylické dětství, těsně spojené s intelektuálním působením jeho vzdělaného otce, byly vystřídány traumatizujícími zážitky z druhé světové války. Byly ovlivněny především smrtí otce a širšího příbuzenstva v nacistických koncentračních táborech. To všechno silně působilo na Sgallovy další postoje.

Jeho vědecký vývoj, jeho působení a odborný vliv na žáky plně ospravedlňuje sousloví „Sgallova škola“, které má své významné místo v současné české (ale i mezinárodní) lingvistické komunitě.

Doufáme spolu s editorkou Marií Jiráskovou, že jeho vzpomínky najdou své čtenáře nejen mezi těmi, kdo Petra Sgalla znají osobně, ale i mezi dalšími zájemci o historii od třicátých let minulého století nebo o osobní pozadí lingvistického vývoje jeho předního představitele.

Eva Hajičová
Jarmila Panevová

POZNÁMKA

Vedle *Rozhovoru s Petrem Sgallem*, který s ním Marie Jirásková vedla v letech 2009 až 2013 a který doprovázíme řadou dokumentů a fotografií, vkládáme do tohoto svazku ještě tři již dříve otištěné stati doplňující obraz osobního prožívání o další aspekty sepětí životních osudů a vědeckých postojů, jak je popsal v *Ohlédnutí pražského lingvisty za dvacátým stoletím* (Slovo a slovesnost 62, 2001, s. 241–257) a také v rozhovoru s Evou Lehečkovou a Janem Chromým (otištěno ve sborníku *Rozhovory s českými lingvisty II*, Akropolis 2009, s. 247–278). Dokladem, že Petr Sgall není jen suchým vědcem, ale že umí spojit vědecké bádání s vtipným nadhledem, je pak závěrečná stať *Lingvistika a zákon schválnosti* (původně otištěná v Jazykovědných aktualitách XXXVI, č. 1–2, s. 30–41 a přetištěná pak v souboru autorových statí *Jazyk, mluvení, psaní* vydaném v Nakladatelství Karolinum v roce 2011). Zcela záměrně tu neuvádíme Sgallovu bibliografii kromě výběrového soupisu, který je součástí jedné z přiložených statí. Pro úplnější bibliografické údaje odkazujeme k dosud vydaným souborům Sgallových prací, jako je *Language in its multifarious aspects* (Praha, Karolinum 2006, s. 492–543) a *Jazyk, mluvení, psaní* (Praha, Karolinum 2011, s. 295–306).

E. H. a J. P.

PODĚKOVÁNÍ

Mnohokrát děkuji dr. Marii Jiráskové za to, že jednak svými otázkami s jejich nápaditým výběrem obohatila a usoustavnila moje povídání a jednak celý rozhovor všestranně zredigovala a tím ho učinila publikovatelným.

Petr Sgall

ZAŽIL JSEM TOHO DOST

ROZHOVOR S MARIÍ JIRÁSKOVOU

Prožil jsem, řečeno s klasikem, doby různé, byly i doby hrůzné. Nejdřív jsem žil mezi oběťmi těch hrůz, pak jsem se stal jedním z jejich subjektů.

Prozradíš nám hned na začátku, bez rozmýšlení, na kterou z těch dob vzpomínáš nejraději a na kterou nejméně rád?

Nejraději vzpomínám na dospívání, ještě s tátou – od krásných prázdnin na Lopudu v roce 1937 (naposledy před válkou u moře) až po nešťastný leden 1943, kdy ho odvezli na gestapo. Odjel z ohleduplnosti k nám dětem bez rozloučení. Nejméně rád vzpomínám na dobu, kdy jsem se sám zapletl s tehdejšími komunistickým gustápem – s StB.

Žiješ v Praze už hodně desetiletí, ale nejsi rodem Pražák. Odkud jsi vyšel – geograficky i rodinným prostředím?

Městem mé matky bylo Ústí nad Orlicí, malebné město mezi kopci s okresním soudem, později i s divadlem, o jehož založení se rodiče dlouholetou snahou zasloužili, potom i s nemocnicí. Také ovšem s velkou hudební, hlavně kociánovskou tradicí. Tenkrát se mohlo říkat prostě jen Ústí, protože v Ústí nad Labem se mluvilo německy a Sezimovo Ústí bylo ještě malé. Německy mluvících rodin bylo v našem Ústí jen několik, ačkoli ze třech stran ho obklopovaly německé vesnice s českými i německými jmény. Pamatuji na Libchavy, Knapovec, Hylváty, ty už ale byly součástí Ústí. Německé jméno města Wildenschwert asi nevzniklo podle zde žijícího a na blízkém hradě Lanšperku vládnoucího muže divokého meče (vom wilden Schwert). Spíš je to zkomolenina z původního Wilhelmswerder, tedy Vilémův ostroh, ale takové české označení se snad nikdy neužívalo. Jde o ostroh nad ústím Třebovky do Tiché Orlice. Předměstí, které se jmenuje Vilémov, je však na opačném konci města, ve směru k Letohradu – tenkrát se jmenoval Kyšperk.